

ГУБИЦИ У СТАНОВНИШТВУ СРБИЈЕ И БЕОГРАДА ПОД АУСТРОУГАРСКОМ ОКУПАЦИЈОМ ЗА ВРЕМЕ СВЕТСКОГ РАТА 1914—1918. ГОДИНЕ

Рат који је 1914. године био наметнут Србији, а који она није желела, био је вођен с тешким разарањима њених материјалних добара и великим губицима у људским животима. Победе на Церу и Руднику биле су подигле војнички углед и политички значај Србије у свету Антанте и неутралних земаља, али су финансијски и материјално веома погоршале стање у земљи и народу. У рату са Србијом, Аустро-Угарска је била поражена, а победе српске војске — која је привремено била пренела војне операције у Срем и, заједно са Црногорцима, у Босну — изазвале су виднија политичка превирања и код аустроугарских поданика, нарочито међу Србима у Монархији. Тада је сав српски народ схватао и преживљавао овај рат као одсудан за национални опстанак и као жељу за ослобођењем и уједињењем са Србијом и Црном Гором.¹ Отуда је нови коалициони рат Аустро-Угарске, Немачке и Бугарске против Србије 1915. године био планиран не само као рат држава Централних сила против српског народа у целини ради његовог потпуног и свестраног подјармљивања и онемогућавања реализације његових национално-политичких тежњи. Повлачење српске војске преко Албаније, крајем 1915. и почетком 1916. године, дало је за то прилике и довољно могућности.

Опште стање на фронтима у првој фази светског рата, које се огледало у војној надмоћи држава Централних сила, и тешке одбрамбене борбе које су земље Антанте и њени савезници водили током 1915, 1916. и 1917. године, онемогућавале су, у великој мери, да се сагледа специфична ситуација српског народа под окупацијом која је, од првих дана, била изванредно те-

шка и крвава.² По суровој логици рата и свесним и далекосежним политичким циљевима влада Аустро-Угарске и Бугарске, у покореној земљи српски народ имао је да тешко испашта за победе своје војске 1913. и 1914. године као и за њен херојски борбени отпор у повлачењу од октобра до децембра 1915. Великодржавни шовинизам и националистички фанатизам апарата окупационе власти аустроугарске и бугарске војне управе у Србији 1915—1918. год. лишен моралне одговорности за поступке у окупираној земљи, учинио је од покорене Србије земљу безмерне економске пљачке колонијалног типа а од српског народа живи објект најсуровијег геноцида. Не могавши да уништи српску војску, у Србији је настављен својеврстан рат против српског народа.³ Ма колико да су људске жртве биле велике и тешке у току трајања војних операција крајем 1915. године, још веће и теже су биле након завршетка борби, односно у условима окупације. Узимало се, као поуздано, да је рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1914 (1915)—1918. године стајао око једне трећине њеног укупног становништва у границама из 1914. год., али је тај проценат био далеко већи на територији Србије као државе до 1912. године.

†

Србија је 1914. године имала око 4,500.000 становника, од чега у границама до 1912. год. 3,000.000 душа (по попису од 1910. г. било је 2,912.000 становника, са годишњим прираштајем од 1,56%).⁴ По службеним подацима, презентираним Конференцији мира у Паризу почетком 1919. год.,

губици у људским жртвама становништва Србије — у границама из 1914. г. — износили су, према рачунањима, 1,247.435 лица, односно 28^о/о од укупне популације. Од овог броја, војнички губици износили су 402.435 људи и 845.000 цивила. По табеларном приказу, те су се цифре исказивале овако:

Тачан број жртава првог светског рата у Србији није никада био коначно утврђен: било је мишљења да су поменуте бројке нешто испод стварног биланса читуље српског народа, као што је било и тврдњи да је тај број ипак био чак и нешто већи. (Поменути Меморандум, иначе заснован, по свој прилици, на провереним подацима —

Узроци смрти	Губици			
	војске	цивила		
	мушке	деце мушке до 15. год.	ОСТАЛО СТАНОВНИШТВО	
За време аустроугарске инвазије 1914. г.		15.000	6.000	9.000
Од епидемије у току 1914. и 1915. г.		360.000	130.000	230.000
Погинули, умрли и нестали до септембра 1915. г.	172.508			
Исто, за време повлачења кроз Албанију	77.455	140.000	60.000	80.000
Убијени од непријатеља у окупираној земљи		70.000	25.000	45.000
Убијени и умрли за време депортације, у концентрационим логорима и на принудном раду у непријатељској земљи		80.000	30.000	50.000
Помрли рањеници и болесници под окупационом влашћу	34.781			
Убијени и умрли у заробљеништву	81.214			
Жртве глади у окупираној Србији		180.000	60.000	120.000
Војни губици 1916, 1917. и 1918. г.	36.477			

Сем губитака у мртвима, било је инвалида укупно 264.000, и то: војних 114.000 и цивила 150.000 лица.⁶

Службени подаци наводили су да је 1914, односно 1915. год. Србија изгубила 260.000 у погинулим и несталим и 300.000 заробљених (здравих или болесних) мушкараца, док је око 150.000 војника прешло преко Албаније.⁷

Велики је био и број интернираних или депортованих лица, и он је по српским службеним проценама с краја 1918. год. могао износити:

У Бугарској	120.000
У Аустро-Угарској	60.000
У Немачкој	2.000

односно укупно 182.000 цивилних интернираца и депортованих (од чега је на разне начине изгубило животе око 80.000 душа,⁸ односно 45^о/о). По познатом Меморандуму Српске Социјалдемократске партије из 1917. год, само у заробљеничким логорима Аустро-Угарске било је 150.000 српских војника, а преко 150.000 цивилних интернираца!⁹

помиње број од осам стотина хиљада до једног милиона људи¹⁰ српских губитака до краја 1915, односно до почетка 1916. године. По истом извору, од сто педесет хиљада цивилних интернираца у Аустро-Угарској, „око тридесет процената ових бедника померло је до данас“.¹¹ Један други информатор саопштава да је само у најпознатијим логорима за ратне заробљенике у Аустро-Угарској умрло 67.000 заробљеника и интернираца,¹² и то према непотпуним подацима. „Без претеривања може се рећи — сматрао је др А. Рајс — да су ратови и заразе упропастили Србији најмање четвртину становништва“.¹³ По Д. Лапчевићу, иначе добро обавештеном о приликама у Србији тога времена, „утамањено је, тако, преко 45^о/о становништва Србије,¹⁴ нарочито услед изгладњавања по логорима заробљеника и интернираца“. Према званичним саопштењима, губици од преко милион и двеста хиљада лица, односно 29^о/о од укупног становништва, биле су утолито тежи што је око 53^о/о¹⁵ обухватало мушкарце између 18 и 55 година живота, односно око четири стотине хиљада војника (убијених, умрлих од рана, несталих).

Међутим, распоред броја изгубљеног становништва Србије у првом светском рату, по тврђењу Катерине Штурценегер, Швајцаркиње, која је провела рат у Србији 1915. год. и после истрајно пратила прилике у окупираној Србији, укупни губици били су чак у висини једне добре трећине (bis ein volles Drittel).¹⁶ Позивајући се на званичне податке које је априла 1919. године објавила La Serbie, она усваја ове бројеве:

1. Од 1. августа 1914. до септембра 1915. погинуло и умрло од последица рањавања	људи 170.000
2. Од епидемија	350.000
3. Приликом повлачења ујесен 1915. померло	150.000
4. Умрло војника од исцрпљености и глади у Албанији и на Крфу	60.000
5. Померло регрута и младих људи у повлачењу до Драча и Валоне	80.000
6. Цивила померло при повлачењу од глади и хладноће, жене и деца	250.000
7. Од двеста хиљада заробљених и интернираних заробљеника у Аустро-Угарској, Немачкој и Бугарској умрло	130.000
8. Убијено, стрељано, обешено, удављено у окупираној Србији	60.000
9. Убијено у Топличком устанку, углавном жена и деца	40.000
10. На Солунском фронту и у туђини погинуло и умрло	40.000

што је све чинило цифру од 1.330.925 лица.¹⁷ У низу података, сматрало се да је само тридесет хиљада Срба страдало од тортуре после угушења Топличког устанка, и да је исто толики број, највише деце и девојака, предато Турцима у Малу Азију од стране бугарских окупационих власти 1917. године.¹⁸ Др Рајс наводи као поуздано да је од око 150.000 интернираних у Аустро-Угарску, умрло само у Хајнрихсгрину, око 60.000 цивилних и војних догораца, а у Нежидеру 13.900 лица, од чега 1.500 жена и 3—4.000 деце.¹⁹

На демографску ситуацију у Србији, сем непосредних последица ратних операција (погинулих, умрлих рањеника, одведених војника у ропство, затим цивилних интернираца и депортованих, убијених од окупационих власти, пропалих за време повлачења), јако су утицале опште здравствене и прехранбене прилике (од краја 1915. до јесени 1918. г.), затим укупан третман власти према становништву, нарочито с обзиром на принудне акције тешког физичког рада за потребе окупационе војне привреде у експлоатацији економских извора Србије, најзад политички прогони и

ликвидације због стварних или умишљених повреда прописа војних управа у Београду и Нишу²⁰ (за аустроугарски, односно бугарски окупациони део Србије). Познато је, на пример, да су само у Топличком устанку фебруара-марта 1917. године Бугари побили око двадесет хиљада сељака и грађана и депортовали више хиљада других цивила.²¹ Крупан разлог био је и готово занемарени фактор природног прираштаја због одсутности готово целокупне виталне мушке снаге способне за људску репродукцију. Услед ратова и ратних прилика 1912, 1913, 1914, 1915—1918. Укључујући и велику епидемију колере, нарочито 1915. године, становништво Србије између 1910. и 1918. године изгубило је популацију од 1.900.000 душа, односно око 60% броја становништва²² које је преживело први светски рат!

II

Статистика демографских губитака Србије у првом светском рату може се само делимично реконструисати. У томе је достапа и делимична службена документација — као и други информативни извори — из аустроугарског дела окупиране Србије, док је за бугарски део (тј. две трећине српске државне територије из 1914. г., односно преко половине територије Србије пре 1912. године) готово немогуће дати податке за поједине крајеве већ само уопштено.

За своје потребе аустроугарске власти су, на свом окупационом подручју, вршиле разне пописе и сакупљале безброј разних података о укупном државном и народном животу и приликама у Србији до рата 1914. г., као и о стању које је настало у окупационим условима. Значајно место заузимају су и демографски и популациони извештаји који су имали да послуже за потребе посебних студија о пореским обвезницима, о радној снази Србије, о броју могућих бораца за случај народног устанка, посредно и за стицање увида о томе колико је српска војска изгубила бораца у рату а колико је отишло из земље и, према томе, колико се Срба још налазило на Солунском фронту од средине 1916. па надаље. У вези с тим, постављало се питање: колико је, отприлике, требало држати окупационе војске у Србији а да се не доведс у питање безбедност нове управе у српском народу, тј. колико се морало задржати аустроугарских војника у тзв. Војном Генералном Губернману за Србију а колико се могло од-

војити за друге фронтове! Јер, аустроугарска војна управа у Србији је сматрала да су чак и деца изнад петнаест година дорасла за војну службу, па их је као такве током 1914. и 1915. године одводила у ропство сматрајући их војним обвезницима, или их током следећих година интернирала у извесном броју.²³

Да би држала ситуацију чврсто у својим рукама, Аустро-Угарска је држала више десетина хиљада наоружаних бораца у окупираном делу Србије, али је временом тај број смањивала због нараслих потреба за војницима на другим ратиштима. Пошто су операције у Србији биле завршене до краја 1915. г., 1916. године била су извршена масовна интернирања српских грађана-цивила, а 1917. г. заједничким аустроугарско-бугарским снагама сломљен је био и Топлички устанак.²⁴ Излазак Русије из рата због револуције и релативна стабилност Солунског фронта, смањили су војне ефикасности Аустро-Угарске у Србији, и они су крајем 1917. год. износили 15.727 војника регуларне армије и 7.320 људи у другим оружаним формацијама „за специјалне циљеве“, од чега 1.850 људи „штрајфун“,²⁵ односно укупно нешто преко 23.000 људи на 1.218.027 душа колико је износила окупациона зона у девет округа Србије у границама до 1912. године.

Први тачан попис аустроугарске власти су извршиле 10. јула 1916. године, обухвативши девет округа Србије из 1912. г. (београдски, чачански, крагујевачки, крушевачки, милановачки, шабачки, смедеревски, ужички и ваљевски) и у ослобођеним окрузима после рата с Турцима 1912. године (митровачки, повопазарски и пријеполски). Србија је тада имала укупно 1.373.511 становника, и то у првих девет округа 1.218.027 лица а у остала три округа 155.848 лица. Од тога броја мушких глава је било укупно 575.643 (односно 498.715—76.928 глава) а женских 797.868 (односно 719.312—78.556 глава у три последња округа из 1912. г.). Сравнијући са стањем становништва по попису из 1910. г., Аустро-Мађари су нашли да је Србија услед ратних прилика — само за првих девет округа — изгубила 350.021 лице (и то: 309.911 мушких и 40.110 женских), односно 22,3% од укупне предратне популације на аустроугарском окупационом подручју (или 38,3% мушког и 5,3% женског становништва)! Гледајући по окрузима, према броју свог предратног становништва, највише је људства изгубио Шабачки округ: 32,2, затим београдски округ: 30,5%, па Ваљевски 25,5%, Ужички 22,3% итд. Од мушког становништва највише је

показивао мањка Београдски округ, и то у висини од 49% према предратном стању!, затим Руднички округ 47,6%, па Шабачки 42,7%, итд.,²⁶ и то за првих седам-осам месеци окупације.

Од „старосрбијанских“ округа, чије је становништво послe ослобођења износило 212.172 лица, највише је изгубио становника Митровачки (раније звечански) округ: од 81.643 лица на 45.912, затим Пријеполски: од 49.315 душа на 37.826, на крају Новопазарски (раније рашки) округ: од 81.214 на 71.746 становника. На овом подручју укупни мањак износио је 56.688 лица.²⁷

У свих дванаест округа аустроугарске окупационе територије сматрало се, према подацима Врховне команде аустројске армије, да је било 156.154 лица способних за оружје (према томе, потенцијалних непријатељских војника!).

Табеларни шематски приказ популационе карте Србије даје слику стања становништва по окрузима, броју мушких и женских глава у упоредном стању према пописима 1910. и 1916. године и проценте смањења становништва. (Није јасно да ли је овим пописом био обухваћен и број интернираца-цивила које су окупационе власти, због рата Аустро-Угарске с Румунијом, интернирале у висини од најмање неколико десетина хиљада лица?).

Како се из ових цифара види, губици српског становништва на територији под аустроугарском окупацијом, до средине 1916. године, ценили су се на 406.709 лица. Ти су губици у становништву са територије 1/3 Србије као државе у границама из 1914. г., без бугарског окупационог подручја (прекоморавска Србија пре 1912. г., Македонија и делови Старе Србије: Косовски и Призренски округ). Док се, по аустроугарским подацима, узима да је за ово северно подручје Србије проценат губитака износио 22,3%, дотле би за њено — мање — јужно подручје, тај губитак био чак скоро 27% од укупног становништва.

По полуслужбеним подацима аустроугарске окупационе управе за време трајања ратних операција 1915. г. и при евакуацији стотине хиљада старца, жена и дјете, већином без средстава, послато је на пут — у неизвесност. Да се морала јако ширити невоља и смрт међу овим сиротим људима, само по себи је разумљиво“. Дифтерија и „дјегава грозница“ јако су сатирале овај свет у избегаштву док је рат трајао 1915. г. у Србији.²⁸ Ових бегунаца је, само у Ибарској клисури, било пребројано преко сто хиљада, с тим што „командујући ге-

K. u K. Militär-Generalgouvernement in Serbien
Statistisches Amt

Die anwesende Zivilbevölkerung Volkszählung
in den besetzten Gebieten Serbiens nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 10. Juli 1916.
im Vergleiche zur serbischen Volkszählung vom 31. Dezember 1910.

a) Gesamtzahl sowie absolute und relative Zu und Abnahme

Kreis- zahl	Kreise	Anwesende Zivilbevölkerung						Zu und Abnahme gegenüber 1910.					
		1910.			1916.			männlich		weiblich		zusammen	
		männ- lich	weib- lich	zusamm- en	männ- lich	weib- lich	zusamm- en	abs.	%	abs.	%	abs.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
I	Belgrad	130.548	115.143	245.691	66.575	104.138	170.713	63.973	49.0	11.005	9.7	74.928	30.5
II	Čačak	71.189	67.722	138.911	49.130	65.653	114.783	22.059	31.0	2.069	3.7	24.128	17.4
III	Kragujevac	96.741	91.196	187.937	63.539	91.922	155.461	33.202	34.3	726	0.8	32.476	17.3
IV	Kruševac	115.085	109.182	224.268	84.356	112.299	196.655	30.729	26.7	3.117	2.8	27.612	12.3
V	Gornji Milanovac	43.783	41.557	85.340	28.985	41.044	70.029	14.798	33.8	513	1.2	15.311	17.9
VI	Šabac	121.742	116.533	238.275	63.774	97.795	161.569	57.968	47.6	11.738	16.1	76.706	32.2
VII	Smederevo	72.800	70.416	143.216	47.777	69.477	117.254	25.023	34.4	939	1.3	25.962	18.1
VIII	Užice	74.950	71.813	146.763	47.765	66.296	114.061	27.185	36.3	5.517	7.7	32.702	22.3
IX	Valjevo	81.788	75.860	157.648	46.814	70.688	117.502	34.974	42.7	5.172	6.8	40.146	25.5
	Summe	808.626	759.422	1568.048	498.715	719.312	1218.027	309.911	38.3	40.110	5.3	350.021	22.3
X	Mitrovica */K				23.185	22.727	45.912						
XI	Novi Pazar				35.672	36.074	71.746						
XII	Prijepolje				18.071	19.755	37.826						
	Summe				76.928	78.556	155.484						

нерал Кевсш наређује, да се све мушкарце од 16. до 45. године шиље у заробљеништво“.)²⁹ (По једном другом опису кретања ове бежаније, у којој је највише било омладине, „око 50 хиљада“ претрпело је највеће мукe од непрекидног маршовања, глади, зиме и снега, болести и успутног кундачења, а нарочито на путу до Смедерева и Београда, док их нису транспортовали у заробљеништво: у Нежидер, где су умирали у великом броју, нарочито од туберкулозе).³⁰ По једном другом аутентичном сведочењу, у пролеће 1916. г. под аустроугарском окупацијом било је избројано „преко 10.000“ дечака и девојчица без родитеља!³¹ Ако је веровати атинском листу *Message d'Athenes*, војвода Путник је, наводно, био изјавио да је „у последњим бојевима Србија изгубила најмање 130.000 људи“, што се свакако мислило на војнике.³²

Изванредно велики губици које је Србија поднела у свом становништву добијали су у димензији поређења их с њеном величином у територији и укупном стању људства. У сваком случају окупација није, после завршетка ратовања у 1915. години, била ни мало лака. На примеру Београда могао се пратити живот српског народа под аустроугарском влашћу.

III

Београд, као главни град Србије, био је исто тако тешко погођен борбама 1914. и 1915. године и последицама трогодишње окупације од 1915. до 1918. сем у материјалним разарањима, јако је страдао и у свом житељству. Много њих је погинуло, много избегло с војском, а доста је пропало приликом повлачења. Под туђинском влашћу извештај број Београђана био је затворен и погубљен, или обешен³³ (под разним изговорима и разлозима), али је веома велики број од преосталих становника био интерниран у логоре Аустро-Угарске.

За време борби с јесени 1914. године Београд је имао 8—10.000 становника цивила који су остали да живе у својим домовима под канонадом аустроугарске артиљерије.³⁴ Међутим, пошто је први пут био заузет од непријатеља, за тринаест дана окупације, из Београда је било изведено и интернирано 1.314 лица-жена, деце и старца,³⁵ али се, такође, рачунало да је у интернацију било одведено чак и две хиљаде душа. После истеривања непријатељске војске и привременог затишја у првој половини 1915. године, становништво Београда се нешто повећало повратком избеглица,

тако да се, пред нову аустроугарску офанзиву, рачунало да је у вароши било око 11.000 одраслих лица.³⁶ Али, поновни улазак непријатељске војске у Београд довео је до новог таласа интернирања његових житеља: још у октобру 1915. год. 5.000 лица било је одведено у Добој где је убрзо више од половине умрло,³⁷ нарочито од *typhus exanthematicus*.

За време трајања рата 1915. г. из Београда се било иселило око три четвртине његовог житељства,³⁸ али пошто су борбе престале један део се био вратио на своја огњишта. Крајем године било их је већ око 15.000. Велики број Београђана тек почетком 1916. год. вратио се из избеглиштва по Црној Гори,³⁹ чак и с морске обале у Албанији, где су били заробљени од аустроугарске војске не могавши да се укрцају на време у савезничке бродове: неки од њих били су, потом, одведени у заробљеничке логоре а неки пуштени на слободу својим кућама.

До краја окупације из Београда је било интернирано око 7.000 цивила изван Србије.⁴⁰ У самом Београду, пак, постојао је посебан логор на Калемегдану за интернирце из Србије али и за београдске осуђенике.⁴¹ Нарочито су велика интернирања била у лето 1916. године за време краткотрајног рата с Румунијом, када је већина мушких лица између 17 и 55 година била интернирана (по неким казивањима чак и до 60 година). Међу њима је било и жена и деце.⁴² Али, како се интернирање вршило на брз и неорганизовани начин и ова интернација Срба прошла је с веома много жртава. По аустроугарским службеним подацима, само овом приликом било је, наводно, интернирано из Београда 1.886 лица а из Београдског округа, односно његове шире околине још 1.227 становника.⁴³ Тај број је, међутим, био знатно већи, а из целе Србије под влашћу аустроугарског Генералног војног гувернмана сматрало се да је било интернирано, за тромесечни период јун-август 1916. г., по сведочењима једног угледног Београђанина, „много више од сто хиљада Срба“.⁴⁴

У окупираној земљи становништво Београда се било преполовило, а то исто важило је и за популацију Београдског округа. Од близу сто хиљада уочи рата, по попису од 1916. године, у Београду је живело 48.014 лица,⁴⁵ од чега је мушких било 17.622 а женских 30.392 душе.⁴⁶ Али, у току 1916. г. од разних болести умрло је било 1.774 лица, од чега само од туберкулозе плућа 455. „Велика смртност је, особито, деце и омладине, настала 1917. и 1918. год., последица

систематског изгладњавања, којем су били изложени, с малим изузетком привилегисаних или добро материјално ситуираних, сви остали становници, па су деца и омладина подлежали таквом страшном режиму исхране!⁴⁷ По сећањима једног другог савременика, Драгише Лапчевића: „То се, особито, осети на женској омладини, која, сатрвена глабу, испуњаваше Владановац у толиким сразмерама, да просто задаваху страх онима, који неме и тужне спроводе гледаху, спроводе у којима тек по неколико такође изгладнелих лица идијаху“.⁴⁸ И Бора Станковић, који је из логора у Девенти прешао у Београд да ту проживи време окупације, сећао се како „деца, одраслије женскиње, почињу да умиру при најмањој болести“.⁴⁹

За ову страшну 1916. годину, значајан је био податак да се у Београду, тада, родило 470 деце а помрло 2.346 деча⁵⁰ (што је процентуално износило 1:5, тј. пет пута више умрлих но рођених).

Здравствено стање београдског становништва током 1917. г. било се толико погоршало, да је — према статистичким подацима Београдске општине, почетком јануара 1918. године, било оболело од туберкулозе 15.000 грађана,⁵¹ што значи скоро сваки трећи становник.

Изгладнелост становништва била је главни узрок томе, нарочито када се има на уму да је снабдевање било сведено на минимум (брашно се нипошто није смело уносити у Београд из суседних села, за шта су биле предвиђене тешке казне). По сведочењу једног савременика, нарочито је сиротиња много патила у окупираном Београду: „Једна је жена једнога дана отишла из рејона кукајући из гласа. Кад су је запитали: што кука, она је одговорила: А да како да не кукам, црној мени, кад ће деца да ми поскаљу од глади!... Има већ недељу дана, како им дајем само по један кромпирић, што ми их је дала једна добра комшика из своје баште. А сад више немам ни тога. Јуче додох у овај пусти рејон, да им узмем мало брашна. Пројно — пројно, али нека држе душу!... Па не додох на ред. Тако је много било. А ноћас нисам ни спавао него пошла у поноћи да ухватим раније ред. Стражар ме на улици и стуче и отера у полицију, како сам смела у то време да идем улицама без дозволе?! И пустише ме тек јутрос у 6! Кад ја одох у рејон а оно се већ отегао ред преко улице. Ја станем у ред и поново чекам до подне, до сад. Кад сад једва дођем на ред, а оно нестане брашна. Опет велс: сутра! А шта моја гладна деца да раде данас! Куку

мени! А деца не знају за немање; само ишту: дај мама хлеба! А мени се срце цепа, а не можем, да им помогнем... Јер, где сада да га добијем, кад ти нико не сме продати, а од оних бедних својих 160 грама како може неко и да ти одвоји... Веле, строго је забрањено куповање брашна! Па, леле мени, шта онда да радимо?!... Лепо дошло време да помремо од глади, па то је!... По године, моја се деца нису омрсиле. Док су давали оно помало маска, узимала сам им, те су се мрсиле; а од како ни то не дају моја деца немају чим да се омрсе. Да их видите да се поплашите од њих! Саме сенке, живи мртваци!... Јао, па како мајка да не кука! Све ћу их погубити, тешко мајци! Проклет рат! Проклет Шваба!...“⁵²

Велики проценат болесних у Београду, како се види, растао је у сразмери с појавом гладовања: обоје ово чинило је да је смртност имала велики проценат, далеко већи изнад просека у време мира, односно пре рата. Колико је, стварно, Београђана умрло за време окупације данас је тешко утврдити, пошто је релативно повећање његове популације, изгледа, било последица имиграције-досељавања из унутрашњости, затим придоласка аустроугарских поданика. У ствари, Београд — са својим предратним житељима — представљао је далеко мањи број но што су пописи показивали, и то је смањење имало двоструки узрок: слаб паталитет и јак морталитет.

Трећи фактор који је чинио да се старо становништво Београда смањивало било је интернирање, у ствари механички притисак на опадање стопе прираштаја београдског становништва. Много Београђана било је интернирано, пре свега, у Нежидеру кога су готово сви интернирци који су тамо логоровали, називали „злогласним“⁵³ и који су у речнику црног хумора прекрстили као „Кожодер“.⁵⁴ У њему је, сем мушкараца, било и жена и деце. За ово последње нежидерски логораш Јован Миодраговић забележио је један детаљ: „(21. августа одн. 3. септембра 1916. г.) долазе нам нови „гости“, и то већином Београђани. Међу њима је било и женских: три сестре Гавриловићеве — Зора, Боса и Каја, па ћерка пок. Јове Максимовића, учитеља из Београда, па ћерка пок. Др-а Лазе Димитријевића из Смедерсва (која је тамо и умрла, а интернирана је као председница Кола српских сестара), па г-ца Карамарковићева“, затим једна рођака Вука Врчевића родом из Бокс Которске и др.“⁵⁵ (У Нежидеру, на пр., било је у августу 1917. г. 738 жена и 530 деце, затим јануара 1918. г. 801 жена и 622

Текст заглавља: *K. u. K. Internierten Lager Kalimegdan*, за ниже донесене бројке, имао је ове рубрике:

Gestriger			Stand	Zuwachs	Abgang	Heutiger Stand	Gestriger			Stand	Zuwachs	Abgang	Gestriger Stand
1.	5.	II.	319	36	—	355	51.	7.	VII.	219	8	64	163
2.	12.	III.	270	21	—	291	52.	16.	VII.	232	43	3	272
3.	13.	III.	291	5	8	288	53.	19.	VII.	175	33	5	203
4.	14.	III.	288	7	8	287	54.	20.	VII.	203	13	7	209
5.	16.	III.	289	22	2	309	55.						
6.	19.	V.	488	10	34	424	56.	25.	VII.	488	8	245	251
7.	20.	V.	424	2	180	246	57.	26.	VII.	251	15	86	180
8.	22.	V.	233	19	14	238	58.	27.	VII.	180	233	8	405
9.	23.	V.	238	6	9	235	59.	29.	VII.	357	15	164	208
10.	24.	V.	235	13	—	248	60.	30.	VII.	208	128	45	291
11.	25.	V.	235	20	47	208	61.	31.	VII.	291	26	26	291
12.	26.	V.	208	6	1	213	62.	1.	VIII.	291	23	68	246
13.	27.	V.	213	4	—	217	63.	2.	VIII.	246	13	6	254
14.	28.	V.	217	10	18	209	64.	3.	VIII.	254	336	12	578
15.	29.	V.	209	14	20	203	65.	4.	VIII.	578	9	164	423
16.	30.	V.	203	23	—	226	66.	5.	VIII.	424	1	2	423
17.	31.	V.	226	39	3	262	67.	8.	VIII.	497	13	24	496
18.	1.	VI.	262	11	12	261	68.	9.	VIII.	496	34	215	315
19.	2.	VI.	261	45	31	275	69.	10.	VIII.	315	45	25	335
20.	3.	VI.	275	97	47	325	70.	11.	VIII.	335	26	17	344
21.	5.	VI.	300	155	92	363	71.	13.	VIII.	350	85	15	420
22.	6.	VI.	363	20	32	351	72.	14.	VIII.	441	173	60	554
23.	7.	VI.	351	66	4	413	73.	15.	VIII.	454	13	59	408
24.	8.	VI.	413	5	78	340	74.	16.	VIII.	408	7	71	344
25.	9.	VI.	339	16	40	315	75.	17.	VIII.	344	67	13	398
26.	10.	VI.	315	61	137	238	76.	18.	VIII.	398	3	1	400
27.	11.	VI.	239	9	79	169	77.	19.	VIII.	400	11	2	409
28.	12.	VI.	162	42	13	191	78.	20.	VIII.	409	33	86	356
29.							79.	21.	VIII.	357	27	8	376
30.							80.						
31.		VI.	222	40	57	205	81.	23.	VIII.	442	46	91	397
32.	14.	VI.	216	28	25	219	82.	24.	VIII.	397	19	46	370
33.	16.	VI.	246	130	105	271	83.	25.	VIII.	370	21	1	390
34.	15.	VI.	219	37	10	246	84.	26.	VIII.	390	4	1	393
35.			192	33	9	216	85.	27.	VIII.	393	67	85	375
36.	17.	VI.	272	25	61	236	86.	28.	VIII.	375	25	19	381
37.	19.	VI.	205	11	9	207	87.	29.	VIII.	381	77	30	428
38.	20.	VI.	207	5	23	189	88.	30.	VIII.	428	4	75	375
39.	21.	VI.	189	27	1	215	89.	31.	VIII.	357	132	1	488
40.	22.	VI.	215	119	28	306	90.						
41.	23.	VI.	306	106	75	337	91.	1.	IX.	488	88	46	530
42.	24.	VI.	337	—	68	269	92.	2.	IX.	530	11	89	452
43.	25.	VI.	270	121	26	365	93.	3.	IX.	452	66	111	407
44.	26.	VI.	365	243	178	430	94.	4.	IX.	407	84	54	437
45.	27.	VI.	430	48	238	240	95.	5.	IX.	437	98	127	408
46.	28.	VI.	240	23	6	257	96.	6.	IX.	409	23	31	401
47.	29.	VI.	257	24	3	278	97.	7.	IX.	401	81	10	472
48.	30.	VI.	278	4	—	282	98.	8.	IX.	471	14	27	458
49.	1.	VII.	282	—	19	263	99.	24.	IX.	319	14	1	332
50.	2.	VII.	263	139	6	396	100.	3.	X.	459	6	21	400

деце, априла 973 жена и 770 деце, а маја 1918. чак 789 жена и 1.088 деце!)⁵⁶

Међутим, у Београду је постојао посебан логор за затворенике — Београђане и

оне из унутрашњости Србије. Он се, уопште, сматрао за транзитни логор и отпрвиште за даља интернирања у разна места монархије, посебно за Болдогасоњ, Хабме-

Ћер, Нежидер, Ашбах, Браунау и др. Кроз њега је прошло више хиљада људи само у 1918. години: каткада је у њему дневно било и преко пет стотина цивилних интернираца. Из сачуваних стотинак дневних извештаја логорске управе, у 1918. г., види се да се на Калемегдану број логораша кретао како показује табела на стр. 68.

Како се види, из ових сачуваних стотинак рапорта,⁵⁷ само у 1918. години (а то је тек једна трећина дана у овој години) број интернираца који је изнова долазио на Калемегдан, износио је око 3.700, док се број оних који су одлазили попео на више од 3.900. Било је дана када је у калемегдански логор долазило и изнад 200—300 људи. У овом логору у току једног дана могло се наћи и више од 300—400 интернираца, а 4. VIII и 1. IX 1918. г. тај број знатно је прелазио 500 затвореника.

У Београду, такође, постојао је и радни логор са интернирцима у Топчидеру где су углавном били довођени сељаци из београдске околине али исто тако и људи других професија из унутрашњости. На овој топчидерској економији интернираних Срба било је највише у време пољских радова. Примера ради, из једног сачуваног сумарног пописа „српских интернираца“ 35 људи било је доведено у Топчидер⁵⁸ из ових места: Лепшина, Сланца, Врчина, Железника(?), Ритопека, Лазаревац, Миријсва, Пударца(!), Жаркова, Умчара, Великог Села, Бањице, Бачевца, Рударца(?), Рипња, Зуца, Чукарице, Вишњице, Мокрог Луга, Вуковца, затим — по један човек — из Београда, Крајева и Крушевца, тј. један трговац, баштован и винарски трговац.

Калемегдански и топчидерски логор постојали су до краја окупације.

Историја депопулационих процеса и демографских прилика изазваних инвазијом аустроугарске војске, као и општег положаја становништва под окупацијом, представљала је део тих процеса и општег стања у којем се, уопште, нашла Србија између 1915. и 1918. године. У животним околностима, без слободе и сопствене националне управе, рђаво снабдевен и рђаво третиран, Београд је са својим становницима осетио туђински режим као крајње окрутан, тежак и бесперспективан. Он је био изгубио много не само у материјалним добрима и људским животима, већ је животарио под тешком полицијском присмотром својих житеља и у једном политичком амбијенту који није обећавао добро за будућност. Поред осталог, присуство већег броја људства окупационог апарата, друштвена

подређеност многобројним захтевима инородне управе, морално-психолошка притиснутост која се свуда осећала пред неизвесношћу, са укупним друштвено-економским положајем у којем су се нашли српски становници Београда, чинили су да је град био у замирању.⁵⁹ Док се у демографском погледу српско становништво — 1916. год. сведено на половину предратног — стално смањивало услед повећане смртности, од болести и глади, због готово обустављеног natalитета, затим услед бројних хапшења, депортација и интернирања (до краја окупације новембра 1918. г. било умањено за још неколико хиљада житеља) Београд је, са друге стране, постао привлачно место за досељавање предратних аустроугарских поданика, углавном Немаца и Мађара из банатских и сремских места. Њихов број није био мали, али се та инородна популација увеличавала и придоласком породица окупационих официра и чиновника из удаљенијих крајева Аустро-Угарске. Тако је, по једном сведочењу, у Београд пред крај окупације дошло око пет стотина жена аустроугарских официра, од којих су многе породице биле и са децом или другим сродницима: у разрушеном Београду, који се слабо обнављао и није наново градио, оне су биле усељаване у најбоље српске куће, често реквизицијом стана и на општи терет српских породица. То трогодишње трајање туђинске управе и боравак инородног становништва у главном граду Србије, у њеној престоници, могло би бити предмет посебне студије, нарочито због односа представника окупационе управе према српском становништву.

На свршетку рата и краја окупације Београд није претрпео разарања у цивилним објектима као на почетку рата, али је био много више опљачкан у јавним добрима и приватној имовини Београђана но 1915. године. Али, док су се, с првим данима слободе, јављале перспективе за његову националну и друштвену регенерацију, економски просперитет и материјално подизање града, тешка судбина људи преживелих у страхотама рата, окупације, заробљеништва, интернирања и суровог логорског живота, оставила је још задуго последице у људским жртвама и животима оних који су се враћали из туђинског ropства. Преко Београда сливала се велика река изгладнелих, болесних, нападених и измучених људи — ратних заробљеника, цивилних интернираца и депортираца Срба кажњеника из многих логора нестале Аустро-Угарске, и ту на прагу васкрсле домовине хиљадама умирали, не дочекавши нови живот у сло-

боди. И сада, дирљиво и упечатљиво, делује кратак опис Београђанке др Славке Михаиловић, савременика тих страшних догађаја и салатнице тешких људских патњи једног народа страдалог у једном освајачком и бруталном рату, када пише: „Почели су да пристижу из непријатељских логора наши заробљеници и интернирци. Долазе потпуно исцрпљени од глади, болесни и изнурени од силног пешачења. Велико и Мало ратно острво пружају с Калемегдана језив призор. На њима се слегло на хиљаде заробљеника и интернираца који чекају да пређу у своју земљу, али непријатељ је уништио пловне објекте, тако да власти немају чиме да превезу људе. Ту, на домаку домовине и својих кућа, изнурени и скоро голи, спавају под ведрим небом и чекају на чамце, једина превозна средства која су још остала. Многи ту и умиру, немајући срећу да стану на тло своје родне груде. — Болница у Дорћолској основној школи пружа језиву слику. Наређено је да се сви логорашци, кад пређу на десну обалу Саве, доведу овамо, ради прегледа и чишћења од вашију. Али, кад се људи свуку, човека обузима туга. То су живи скелети на којима су остали само кожа и кости. Они су преплавили собе, ходнике и двориште болнице. Леже на земљи изгубљена погледа и без речи. Толико их свакодневно умире да у малој мртвачници, која је начињена од фамузовог стана, нема више места за лешеве. Сваког преподнева долазе циганске таљиге да однесу умрле на Ново гробље. Јутрос, кад сам с прозора амбуланте погледала у двориште, сва сам се стресла од туге. Таљиге су биле препуне мртвих, а преко колске оgrade штрчале су руке и ноге. Пристижу они који су били у злогласном логору у Нађмеђеру и по другим логорима у Мађарској, где је на хиљаде наших умрло од глади и пегавог тифуса. Нажалост, ретко ко од ових људи изађе жив из болничког круга. Још мучнију слику остављају жене из Београда и унутрашњости које плачући пролазе ходницима и претуррају по лешевима не би ли пронашли неког свога.“⁶⁰ Овај опис је свакако представљао само један непатан фрагмент из једне стране огромног страдања српског народа у Србији за време четворогодишњег рата и трогодишње окупације.

V

Колики су били стварни губици Србије у првом светском рату немогуће је било утврдити са свим појединостима и начином нестајања становништва. Само на територији окупираној од Аустро-Угарске, по непријатељским подацима, мањак у људству, до средине 1916. године, износио је 350.000, односно 22.3%, односно још око 57.000 лица из три санџачка округа, што је чинило 407.000 лица укупно. А то је значило становништво са тек једне трећине државне територије Србије из граница 1914. године.⁶¹ Колико је било губитака у делу Србије који је био окупиран од Бугара, никада се није тачно сазнало, мада се сматрало да су цифре врло високе. Исто тако, и за територије Косова и Македоније које су, такође, биле под бугарском окупацијом. Уопште, у процени људских губитака ишло се и до бројке од 1/4, па чак и 1/3 укупног становништва, односно до максималне цифре од преко милион и три стотине и тридесет хиљада лица. Разлика је била, најчешће, у процени губитака не у војсци, који су били тачно утврђени, већ у жртвама цивилних интернираца и броја побијених и умрлих под аустроугарском и бугарском окупацијом.

По стварању државе СХС, крајем 1918, односно почетком 1919. године, службено се сматрало да су губици Србије износили милион људи, и то: 369.518 војних жртава и 630.000 цивилних.⁶² Ову другу цифру, у апсолутном износу, заступају и неки савремени писци.⁶³

Колики су били стварни губици Београда, односно Београђана у првом светском рату, исто је тако тешко утврдити. Средином 1916. у Београду је живело око 48.000 лица (од којих преко две трећине женских). Већ 1919. године београдско становништво попело се на ниво предратног житељства, до 90.000 душа,⁶⁴ да би почетком 1921. године Београд имао већ преко 111.000 становника.⁶⁵ Главни град нове државе — Београд, брзо је надокнадио губитке из времена рата и окупације — највише механичким прираштајем — а ти губици су износили, вероватно, преко двадесет хиљада лица, или око једне четвртине његових житеља.⁶⁶

НАПОМЕНЕ

¹ О политици Аустро-Угарске према Србији, од краја XIX века, писано је доста у нашој историографији, нарочито од времена Царинског рата и Анексионе кризе. Између осталог, видети: *Јован Цвијих*, Анексија Босне и Херцеговине и српски проблем (са две карте). Београд 1908, 1—62; *Стојан Новаковић*, Најновија Балканска криза и српско питање. Београд 1910, 1—100; *dr. Wladan Georgewitsch*, Die Serbische Frage. Stuttgart—Leipzig 1909, 1—148; *Владимир Боровић*, Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку. Београд 1936, 1—779; *Димитрије Борђевић*, Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906—1911. Београд 1962, 1—773. — Упоредити и: *Андрија Раденић*, Аустро-Угарски планови против Србије у вези са анексијом Босне и Херцеговине. — Југословенски народи преа први светски рат (Изд. САНУ, Посебна издања CDXVI) Београд 1967, 789—815; *Владимир Стојанчевић*, Аустро-угарско-српски сукоб у Косовском вилајету на почетку XX века. Југословенски народи преа први светски рат, 847—875.

² *C(lara) Sturzenegger*, Die Wiederauferstehung Serbiens, seine Glogrechten und seine dunkelsten Tage. Dokument zur Kriegsführung der vereinigten österr-ungarischen, deutschen und bulgarischen Armeen nebst einer Anzahl Photographien. Bern-Berlin 1920, 1—72.

³ *Ivo Jelavić*, Iz pregažene Srbije, Sarajevo 1919, 1—55; *Milostislav Bariulica*, Raspeče Srbije. Zagreb 1920, 1—161; *Борислав Станковић*, Под окупацијом. Београд 1929, 1—312; *Ј(ован) Миодраговић*, Трагични дани Београда. Белешке из тринаестодневне владавине Аустројске у Београду. Београд 1915, 1—105; Исти. Трагични дани Србије. Белешке из злогласне трогодишње владавине Аустројске у Србији 1915—1918. Београд 1921, III + 1—240; *Бојко К. Маршићанин*, Успомене из збега. Београд (1921) 1—312; *Мих. К. Шпанић*, Окупација, бун и терор у Србији од 1915—1918. год. Београд 1925, 1—80; *Бојко С. Николајевић*, Под Немцима. Београд 1923, 1—81. Видети такође и: *Ст. Максимовић*, Успомене из окупације Немачке, Аустројске и Бугарске 1914—1918. Београд 1919, 1—117; *Јован Сјенички*, Успомене из окупације. Београд 1930, 1—78. Затим видети и: Наше патње и наше борбе (Југословени у Светском рату) Женева, 1917, XVI+1—140; *Владимир Боровић*, Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време Светског рата 1914—1918. Београд—Сарајево 1920, 1—237; *Милан К. Николић-Расински*, Нежидерска епопеја. Нови Сад 1919, 1—207, и други радови, од којих су неки цитирани у даљим напоменама. Видети Deuxième Livre Bleu Serbe, 1916. — Paris-Nancy 1916, 1—125. — *Dr. M. M. Kossitch*, Die Südslavenfrage. Zürich 1918, 1—206.

⁴ Rapport sur les Domages causés à la Serbie et au Monténégro présenté à la Commission des Réparations des Dommages Изд: Délégation

du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes à la Conférence de la Paix). Paris 1919, 18.

⁵ Нав. д., 14.

⁶ Нав. д., 15.

⁷ Нав. д., 21.

⁸ Нав. д., 22.

⁹ Меморандум Српске социјалистичке партије о стању у окупираној Србији. — Историјски Архив КПЈ, том III (Изд. Историјског одељења Централног комитета КПЈ) Београд 1950, 291, 300.

¹⁰ Нав. д., 289.

¹¹ Нав. д., 300.

¹² *Risto Kovijanić*, Nadmederska dolina smrti (Dolina smrti, na grobovima 6.000 srpskih mučenika). Bratislava 1936, 45 («U Austriji je danas preko 28.000 srpskih ratnih grobova, a u Mađarskoj preko 22.000 za kojih se zna. Na teritoriji koja je pripala oslobođenoj Česlovačkoj ima 17.000 srpskih grobova iz austro-ugarskih ratnih zarobljeničkih logora, od kojih je oko 8.000 u Slovačkoj»).

¹³ *P. A. Pajc*, Аустро-Бугаро-Немачке повреде ратних закона и правила. Дописи једног практичара-криминалисте са српског македонског фронта. Крф, 1918, 74. — *R. A. Reiss*, Les infractions aux règles et lois de la guerre. Lausanne-Paris 1918, 81.

¹⁴ *Драгуша Ланчевић*, Окупација. Београд (1926 ?), 60.

¹⁵ *Costa Stoyanovitch*, Mémoires et Rapports sur les Traités de Paix avec l'Allemagne et ses Alliés. Paris 1919, 45.

¹⁶ *C. Sturzenegger*, нав. д., 11.

¹⁷ Нав. д., 8.

¹⁸ Нав. д., 9, 10.

¹⁹ *R. A. Reiss*, Comment Les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie envahie Paris 1919, 28/29.

²⁰ Видети: Rapport de la Commission interalliée sur les violations des Conventions de la Hague et le Droit International en général, commis de 1915—1918 par les Bulgares en Serbie occupée. II: Documents, Tom I, II, III. Paris 1919, I—312; I—387; I—332.

Report of the Interallied Commission on the violation of the Hague Convention and of the Principles of the International Law committed in 1915—1918 by the Bulgarians in occupied Serbia. Paris 1919, I—32.

²¹ Љ(уба) *Јовановић*, Побуна у Топлици и Јабланици. Говор у Народној скупштини 12. априла 1918. год. на Крфу. Београд 1919, 71. — Видети опширније о томе код: *Миливоје Перовић*, Топлички устанак 1917. Београд 1971, 1—392) тамо и основна литература о овом питању).

²² Rapport sur les Domages causés à la Serbie... 18. — Упоредити и: *Гаври Шкриванић*, Београд у Првом светском рату. Живот у граду за време Првог светског рата 1914—1918. — Историја Београда, 3. Београд 1974, 33—67.

²³ *J. Миодраговић*, Трагични дани Београда, 78/9.

²⁴ О овоме видети наш чланак: Српски цивили интернирани у Аустро-Угарској за време првог светског рата. Историјски часопис, XX. Београд 1974 (у штампани).

²⁵ Архив Србије. Фонд Војни Генерални Гувернман (ВГГ) 17—198. — Концепт-белешка, уз N. A. Nz. 140/1918, од 4. I. 1918. — Упоредити: *Димитрије Борђевић*, Аустро-Угарски окупациони режим у Србији и његов слом 1918. — Научни скуп у поводу 50-годишњице распада аустро-угарске Монархије и стварања југословенске државе. Загреб 1969, 220.

²⁶ Архив Србије. ВГГ 14—85 (5 л.).

²⁷ *Милан Ант. Вујичић*, Речник места у ослобођеној области Старе Србије, по службеним подацима. Београд 1914, 1.

²⁸ *Beogradske Novine*, № 45 од 29. III. 1916.

²⁹ *Ivo Jelavić*, Нав. д., 33.

³⁰ *J. Миодраговић*, Трагични дани Србије, 40/41.

³¹ *Beogradske Novine*, № 72 од 26. IV. 1916.

³² *Beogradske Novine*, № 80 од 4. V. 1916.

³³ *R. A. Reiss, Les Austro-Hongrois en Serbie envahie*. Париз 1919, 6.

³⁴ *Др. Славка Михајловић*, Области над градом 1914—1918. Београд 1955, 69.

³⁵ *C. Sturzenegger*, Нав. д., 37, 38.

³⁶ *Др. Славка Михајловић*, Нав. д., 131

³⁷ *M(ileta) Novakovitch, L'occupation Austro-Bulgare en Serbie*. Paris-Nancy 1918, 35.

³⁸ *А(ука) Лазаревић*, Белешке из окупационог Београда (1915.—1918.). Београд 1919, 19.

³⁹ „Прије неколико дана доведено је у Београд око 2.000 бјегунаца из разних крајева Србије, који су бјежали до Црне Горе. Они изгледају страховито биједно. Изгледају без одијела, изнурени штрпањом и глађу, дају слику занемарених и напуштених људи.“ — *Beogradske Novine*, № 42 од 25. III. 1916. — *А. Лазаревић*, Нав. д., 81.

⁴⁰ *R. A. Reiss*, Нав. д., 28. — Српска влада, као и јавно мњење код српске емиграције, знала је за интернирање многих виђенијих Срба, државних службеника и јавних радника који су били остали у Србији 1915. године. Наводила су се имена многих високих државних функционера, адвоката, трговаца, свештеника и других. У једној публикацији на француском језику, помиње се неколико значајнијих имена, углавном становника Београда: три државна саветника: *Живан Живановић*, *Добросав Ружич* („обојница стари министри“) у Нежидеру, и *Петар Петровић* у Хајрихстрину; народни посланик *Живојин Тајсић* у Чегледу; судије *Драгомир Вучковић* и *Милосав Живковић* — први у Ашбаху а други у Нежидеру; гимназијски професори *Михајло Грујић* у Нежидеру, *Милутин Кутлачић* у Хајрихстрину и *Милан Павловић* у Ашбаху; шеф одељења Министарства унутрашњих послова *Драгутин Тодорић* у Хајрихстрину; чиновни-

ци Министарства финансија *Драгољуб Марковић* и *Светолик Пешић*, први у Браунау а други у Ашбаху; чиновник Министарства правде *Тодор Богатинчевић* у Нежидеру, архитекта *Јован Јовановић* у Браунау. Инжењери су били такође интернирани: Раде Томић у Браунау, *Младен Буровић* и *Драгољуб Лазаревић* у Ашбаху; лекар *Др Брил* из Београда и апотекар *Драгољуб Лазар* у Нежидеру; трговци *Стеван Арнаутовић*, *Никола Павловић* и *Јован Укропина* у Чегледу. У логору Чеглед били су интернирани и свештеници: *Михајло Милчевић*, *Драгомир Илић*, *Павле Стојановић*, *Драгић Михајловић*, *Љубомир Поповић*, *Сергије Поповић*, а у Нежидеру: игуман *Никон Лазаревић* и свештеници: *Михајло Лазаревић* и *Милета Поповић*, у Ашбаху *Богољуб Јовичић*, а у Приствр-Ремју *Сима Буквић*. — *M. Novakovitch*, Нав. д., 38—39.

⁴¹ Званични назив гласно је: *K.u.K. Internierter Lager Kalimegdan, Belgrad*.

⁴² *R. A. Reiss*, Нав. д., 26/27.

⁴³ *Душан Миликић*, Београд под окупацијом у првом светском рату. — Годишњак града Београда, V. Београд 1958, 287/288.

⁴⁴ *А. Лазаревић*, Нав. д., 47.

⁴⁵ *Драгиша Лапчевић*, Окупација. Београд 1922 (?), 61.

⁴⁶ *Душан Миликић*, Нав. д., 302.

⁴⁷ *Драгиша Лапчевић*, Нав. д., 61/62.

⁴⁸ Нав. д., 68.

⁴⁹ *Борисав Станковић*, Под окупацијом, 42, 66.

⁵⁰ *Душан Миликић*, Нав. д., 302.

⁵¹ *Славка Михајловић*, Нав. д., 173.

⁵² *J. Миодраговић*, Трагични дани Србије, 122 нап. 1. — Упоредити: *Гавра Шкриванић* (Избеглице, ратни заробљеници и интернирани) Историја Београда, 3. Београд 1974, 44—47.

⁵³ *J. Миодраговић*, Нав. д., 113.

⁵⁴ Нав. д., 114.

⁵⁵ Нав. д., 126. — ... долази др. Цермановић с медецинаром Милојевићем, који је, веде, био у Миријеву код Београда, па је интерниран зато, што је сељацима читао новине. Вечерас опет добоше неки Београђани...“ Нав. д., 128. — У Нежидерском логору налазили су се и: *Живан Живановић* и *Добра Ружич*, државни саветници, *Драг. Тодоровић* инспектор Министарства унутрашњих дела, *Милан Мићић* уредник Вечерњих новости, прота *Божа Јовановић* из Београда сви“. Затим, помињу се, *Никола* и *Константин Дума*, *Добривојевић Н. Н.* („из Душанове улице“) гђа *Клинкер*, итд. — Нав. д., 130/131. Видети: *Живан Живановић*. Србија у ратовима. Сећања, Београд 1958, 153—162.

⁵⁶ Архив Србије, ВГГ 17—259.

⁵⁷ Архив Србије, ВГГ 17—1421.

⁵⁸ Архив Србије, ВГГ 17—349. — Средњом априла 1918. г. упућени су у логор *Наџмеџер Манасијевић Тома*, *Дамјановић Милутин*, *Живковић Миливоје* и *Петровић Станоје* из Ка-

лемегданског логора, док је успео да, одаваде, побегне Стефановић Јефтимије. Затим, због болести заразне, у болницу је упућен Аврамовић Димитрије, а Богдановић Сава предат Крајскоманди Београда „у сврху интернирања“. Архив Србије, ВГТ 17—650. — A Topichider, trois bâtiments de l'établissement pénitentiaire ont été affectés aux internés. On y a apposé des inscriptions: »Internierungsgebäude Nos 1, 2, 3.« Il s'y trouve 2.400 à 2.500 Serbes environ, professeurs, instituteurs, prêtres et négociants pour la plupart. On les y tenait enfermés, par les plus grands froids, dans des chambres non chauffées . . . et on ne leur donnait ni à boire ni à manger. Le chef de ce service était un lieutenant-colonel de réserve, Pick, ancien avocat, homme sans pitié. Le directeur principal du service des déportés était le commandant allemand Franz, une brute qui avait pleins pouvoirs pour envoyer les internés dans tel ou tel endroit de l'Autriche ou de la Hongrie à son choix. Tous les déportés font leur testament avant de partir«. — Deuxième Livre Bleu serbe, 25. — О депортованим Србијанцима и Црногорцима, видети: Нав. д., 23.

⁵⁵ Лука Лазаревић, Нав. д., 30, 32, 34/5, 62, 66, 134.

⁶⁰ Др. Славка Михајловић, Нав. д., 192/193. — „23 окт./5 нов.) Уторак. Изашао сам на Калемегдан, одакле сам са савске стране посматрао долазак наших интернираних и заробљених из Маџарске преко Земунa на обалу и превожене на чамцу овамо. Долазило их је стотинама а на обали један једини чамца, у који стаје једва по десетак. . . . — 24 окт. (6. нов.)... Заробљеници и интернири стигу и данас још у већем броју. Сви су лагери у Маџарској и у Аустрији отворени и робље ништено . . .“ Ј. Миодраговић, Нав. д., 234, 236.

⁶¹ Пластичну слику живота ратник заробљеника и цивилних интернираца у аустроугарским логорима, нарочито у Гредигу, Болдога-соњу, Нежидеру и Наџмеберу, дао је Душан Обрадовић, Србија и аустројски Словени у Светском рату 1914—1918. Нови Сад 1928, 126, 135, 142, 161 и др. — По Мемоару владе СХС спремиеном за Конференцију мира у Паризу, наводили су се ови губици Србије у рату:

„Губици које је наша војска претрпела у овоме рату огромни су. — Према званичним цифрама оне се разлику овако:

Поинулих, умрлих од рана или болести

1914	69.022	
1915	56.842	(до септембра)
1915	15.000	(за време повлачења кроз Албанију)

1916	7.208
1917	2.270
1918	7.000

Укупно 292.340

Ако се томе броју дода 77.278 несталих за време повлачења кроз Албанију а који су сигурно мртви, српска војска је у овоме рату изгубила 369.818 људи, што чини половину броја мобилисаних.

.....

Али ти губици представљају само губитке српске војске; томе треба додати оне које је — по самим аустројским новинама — претрпело становништво које је остало у Србији као и они који су настали у заробљеничким логорима и логорима интернираца: они се пењу на 630.000. Из тога произлази да је српски народ само у Србији, дао милион мртвих за победу над заједничким непријатељем. — *Богдан Кризман и Богумил Храбак*, Записници са седнице Делегације Краљевине СХС на Мирној Конференцији у Паризу 1919—1920. Београд 1960, 371.

⁶² Видети: *Mil. R. Vesnich*, Les aspirations nationales de la Serbie (Edition spéciale de la Paix des Peuples) Paris 1919, 9. Цуковник П. Ј. Марковић, Из минутих дана. Успомене из 1915, 1916, 1917. и 1918. год. Београд 1920, 160/161. — *Colonel Vujać*, La Serbie aux Côtés des Alliés 1914—1918 (Edition de la Revue des Balkans) Paris 1929, 52.

⁶³ *Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer*, Istorija Jugoslavije. Београд 1973, 401. — Међутим, још 1940. године сматрало се да је у првом светском рату Србија имала 1,200.000 жртава. Београд (публикација Балканског института). Београд 1940, 242.

⁶⁴ Београд, 254. — „Највеће смањење мушког становништва било је у Београду (65,6%), затим у Шапцу (47,6%)... Највеће смањење женског становништва било је у Београду (21,6%), Затим у Шапцу (16%)... — Град Београд имао је 7.489 становника по квадратном километру, а сада нема више од 3.993; смањење, дакле, од 3.496 становника по квадратном километру“. Б. Кризман и Б. Храбак, нав. д. 372.

⁶⁵ Дефинитивни резултати Пописа становништва од 31. јануара 1921. год. Сарајево 1932, 4.

⁶⁶ Било би од великог интереса када би се, детаљно, описао живот Београда и Београђана по сећањима и литерарним излагањима наших књижевника: Боре Сташковића, Бранимира Босића, Исидоре Секулић, Луке Лазаревића, Боже Николајевића, затим др Славке Михајловић, Драгине Лапчевића и др. који су били сведоци тих тешких дана у прошлости Београда, а посебно ако би се сакупило оно што је о животу и људима главног града Србије остало записано у публицистички и другим делима писане врсте са непријатељске стране.

LES PERTES DE LA POPULATION DE SERBIE ET DE BELGRADE
SOUS L'OCCUPATION D'AUTRICHE-HONGRIE.
PENDANT LA PREMIÈRE GUERRE MONDIALE, 1914—1918.

Vladimir Stojančević

L'auteur a fait une étude des problèmes de la Serbie et du peuple serbe pendant la Première guerre mondiale et sous l'occupation, auparavant insuffisamment éclaircis, en mettant en lumière les conséquences démographiques dans la zone occupée par l'Autriche-Hongrie. Selon les narrations et les documents qu'il a examinés, la Serbie de 1914 a perdu entre 1 million 240 milles et 1 million 330 milles d'hommes, soit 25% ou 33% d'habitants. Parmi eux, il y avait des militaires et des civils: tués, disparus, morts de maladies, de faim etc., victimes de la terreur occupante et de l'internement.

D'après les statistiques du régime occupant d'Autriche-Hongrie, qu'évoque l'auteur, la population de cette partie de la Serbie, en juillet 1916, fut réduite de 350.000, soit 22,3%. Mais ces pertes augmenteront dans les années suivantes, en raison de très rudes, très difficiles conditions de vie sous l'occupation, où régnaient la famine, les épidémies, les internements et le travail forcé. A Belgrade, par exemple, en 1916 il n'y avait que 470 nouveau-nés contre 2.346 morts,

donc, la mortalité fut cinq fois plus grande que la natalité. L'ouvrage contient aussi un tableau synoptique de pertes par les districts, et le pourcentage.

Les civils internés de l'intérieur de la Serbie furent transportés en une dizaine de camps de la Monarchie (Nadžmedjer, Nežider, Boldogasonj, Braunau, Hajrihsgrin, Ašbah, etc.), tandis que Belgrade avait son camp à Kalemegdan et un camp de travail à Topčider. Les conditions de vie dans ces camps, étaient extrêmement difficiles. Ils emportèrent quelques dizaines de milliers de vies, tant bien des militaires-prisonniers que des civils, parmi lesquels des femmes et des enfants. Outre cela, l'auteur expose certains chiffres concernant les martyres serbes sous l'occupation bulgare.

Selon les statistiques officielles serbes, citées par l'auteur, le total des pertes de la Serbie de 1914 dans la Grande guerre 1914—1918, s'élève à: 630.000 civils, 370.000 militaires et, pour Belgrade, entre 40 et 50 mille de personnes.